

Шульга Ігор
(Саратов)

УКРАЇНЦІ НИЗОВОГО ПОВОЛЖЯ ТА ЇХ НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ

Разом із проголошенням у 1991 році незалежності України виникло нове явище – “Східна діаспора”. Східна діаспора дуже молода і в той час має давню передісторію свого формування. Молодість східної діаспори зумовлена початком структуризації українських організацій на просторах СНД і в першу чергу Росії. У цьому контексті важливим є питання самовизначення українців, які за різних обставин опинилися поза межами основного етнічного масиву розселення українців, збереження їхньої історії та культурних надбань. За результатами Всеросійського перепису населення 2002 року в Росії нараховувалося 2 млн. 943 тис. українців [16]. Тільки в Низовому Поволжі (Саратовська, Волгоградська, Астраханська обл.) – одному з найдавніших українських анклавів у Росії – за офіційними даними, чисельність українців складає 136 143 чоловік [17]. Не зважаючи на майже трьохсотлітню історію українського народу на волзьких берегах, до останнього часу вона залишається малодослідженою. Як справедливо зауважив збирач українського фольклору В. Пержило, нижньоволзькі українці – це “забута гілка українського народу”. У зв’язку з цим розгляд питань національного самовизначення українців Низового Поволжя залишається однією з найактуальніших проблем вивчення історії та визначення культурних надбань українців зазначеного регіону.

Перша документальна згадка про українців у Низовому Поволжі пов’язана з перебуванням Петра I в Царицині під час Каспійського походу. Як свідчить А. Гераклітов, до царя звернувся малоросіянин Яків Житков із проектом розселення біля Царицина українців. “Петро так зацікавився Житковим, що наказав йому їхати разом з собою в Астрахань, де і мав з ним з нагоди переселення докладну розмову. Результатом цієї розмови був указ із астраханської губернської канцелярії,

який дозволяв Житкову розселяти малоросіян в зазначених ним місцях” [3, С. 325]. Із цього часу кількість українців як і згадки про них у Низовому Поволжі почали збільшуватись.

Незважаючи на національну різноманітність нижньоволзького краю, українці прагнули жити відокремлено від інших народів. Практично було неможливим зустріти поселення, в яких українці мешкали б разом з німцями-колоністами, мордвою, татарами та іншими народами і, лише за дуже малим виключенням, з великоросами. Новостворені поселення формувалися суто як українські, навіть в офіційних паперах того часу до назви таких поселень нерідко додавався прикметник “малоросійський”. У випадках, коли українці оселялися у раніше заснованих російських поселеннях, старожили відокремлювалися у т. зв. “російські слободки”. А та незначна чисельність великоросіян, яка нараховувалась в “російських слободках”, зовсім ніяк не впливала на життя українських громад. Здебільшого українці створювали свою, окрему, “малоросійську” громаду. В українській частині такого поселення було своє сільське правління, своя церква. Гуляння молоді проходили окремо, змішані шлюби серед українців й інших національностей траплялися як виняток.

Росіяни та українці, що збудували свої помешкання в Низовому Поволжі протягом XVIII ст., з перших днів відчували свою відокремленість і несхожість як в культурному, економічному, так і в правовому стані. Відповідно до тогочасної традиції в офіційних документах – ревізьких списках, українців називали – “казенные малороссияне”, “частновладельческие малороссияне” і обов’язково відокремлювалися від аналогічних груп великоросів. В окрему групу виділялися українські чумаки – “соляные вошки”. На побутовому рівні українці називали росіян “москалями”, а ті в свою чергу називали українців “хахлами”. Потрібно зазначити, що в нижньоволзькому розмовному варіанті наголос потрібно робити на “ха”, а не на “хо”, оскільки нижньоволзькі українці промовляють саме “хахли”, а не “хохли”. Саме на такому варіанті вимови цього терміна наголошував видатний історик М. Костомаров у своїй праці: “Дві руські народності”. Він зазначав: “... більш за все

прийнялася назва «хохол». Очевидьки, що прийнялася вона не своєю етимологією, а тільки через ту звичку, з якою вважають її Великоруси. (...) Великорус розуміє під ним справжній народний тип. Перед Великорусом зі словом «хохол» устає чоловік, що говорить якоюсь певною мовою, має свої певні звичаї, свої обставини домашнього життя, своєрідну народну фізіономію” [7, С. 315]. Тому не дивно, що і до сьогодення старожили точно знають, у якому селі живуть “хахли”, а в якому – “москалі” [8, С. 23].

Відокремленості українців також сприяла їх трудова спеціалізація – чумацький промисел. Починаючи з 1747 р. українські чумаки, переважно з Слобідської України, займалися вивозом солі з оз. Ельтон до соляних складів, що були збудовані на березі Волги навпроти міст Саратова та Дмитрієвська (сучасне м. Камишин). Ельтонські чумаки неухильно дотримувалися звичаїв чумацького промислу. Навіть зараз, незважаючи на посилення асиміляційних процесів, нащадки українських чумаків, згадуючи своє історичне минуле і своє етнічне коріння, на перше місце ставлять трудову спеціалізацію своїх предків і, лише після цього, наголошують про їхнє українське походження.

Однією з форм збереження української самобутності в Низовому Поволжі була релігія. Українці цього краю належали до православної церкви. Майже всі сторони їх культурного та побутового життя були пронизані вірою в Бога. Як відзначав священник Малоросійської слободи Покровської А. Любенський в середині XIX ст., українці “... всі православного віросповідання. Не було прикладу, щоб хто-небудь із православ’я перейшов в яку-іншу секту чи ересь. Всі малороси дуже набожні, старанні в виконанні церковних обов’язків. По неділях і в святкові дні всі церкви повні народу; чоловіки стоять на правій стороні, а жінки – на лівій. Кожний рік всі постяться по одному разу, а деякі старі люди по чотири рази; під час кожного поста суворо утримуються від надмірного вживання їжі. Особливе завзяття мають до відвідування святих місць. Із слободи кожний рік до тридцяти чоловік відправляються на богомілья в Київ, Почаїв, Воронеж і Москву і звідти приносять різні священні речі, книги та ікони” [10].

Інший респондент зазначав: “Малоросіяни прикрашають іконами свої хати, а також багато жертвують церкві, тому стіни церков майже цілком покриті іконами. Діти українців знають напам’ять головні молитви. Майже всі дорослі можуть читати книжки, серед них є досить тямущі в Законі Божім. Часто поминають померлих, особливо перед святами. В одну з неділь після Паски на могилах спочатку відправляють молебню з водосвяченням (могили окропляють святою водою), потім над померлими служать панахиду. На поминки запрошують бідних і доволі їх пригощають хлібом-сіллям. Якою високою одностайною урочистістю, яким величезним напливом навколишнього народу зустрічається і супроводжується Свято Покрова Пресвятої Богородиці. Покровські слобожани до свята всі як один, скребуть і миють свої житла, тобто готуються до цього свята, так же старанно, як до Великодня і до Святої Паски; мешканці сусідніх сіл вважають за святіший свій обов’язок побувати в старовинному Покровському храмі принаймні один раз на рік” [11].

Слободи Покровську і Миколаївську за своє багатство нерідко називали містечками. В обох було по три кам’яні церкви, що на той час було рідкісним у повітових містах Саратовської губернії [2, 186]. Мешканці українських слобід були щирими жертводавцями на потреби церкви, що і зумовлювало наявність багатих і кам’яних церков. “Прихожанин-українець жертвує від своїх доходів для церкви залюбки, не так як це роблять селяни російських селищ, особливо поволзьких, де піп повинен випрошувати, домагатися того, нерідко при цьому він вислуховує і докори. В церкву ходять майже всі, для цього одягаються завжди в чисте, стоять з благоговінням” [2, 187].

Релігійність відчувалася не лише в церкві, а й у хаті українців. Описуючи житло українців слободи Самійлівка, І. Горизонтов зазначав: “З особливим завзяттям і зворушливою любов’ю вбирається передній петний (червоний – *I. III.*) кут української хати, де стоять вшановані малоросами ікони Божої Матері, Спасителя і Іоанна Хрестителя, потрібне зображення яке можна зустріти майже в кожному домі. Сюди в цей «святий» куток зноситься все, що тільки релігійне. Завзяття малороса знаходить достойним для розміщення в

цьому місці. Стіни обтягнуті строкатими шпалерами, від стелі спускаються тоненькі нитки на яких тихо колихатися майстерно зроблені з хліба голубки, яблучка, яйця та інші фігури з світу рослин і тварин, але тільки тих які народна свідомість вважає чистими і непорочними. За іконами покладені цілі пучки священної верби вхідного воскресіння, красної калини і пахучих трав: гвоздики, ногітків, любистку” [4, 36]. Ці спостереження були записані в середині другої половини XIX ст. і якщо порівняти ці описи з описами Слобідської або Центральної України [13, 291–307], то ми не помітимо суттєвих відмінностей у ставленні до релігії, побутової культури між українцями, які живуть в Україні та Низовому Поволжі. Також потрібно зауважити, що українці, які переселились у XVIII – першій половині XIX ст. майже повністю втратили зв’язок з “материковою” Україною. Протягом зазначеного періоду ця обставина не стала вирішальною у розвитку асиміляційних процесів, оскільки, як ми вже зазначали, українці жили окремо від росіян, що стало для них традиційно.

Наприкінці XIX ст. закінчується створення основних масивів розселення українців у Низовому Поволжі. За результатами Першого Всеросійського перепису населення, проведеного 1897 року, на території Астраханської, Самарської і Саратовської губерній проживало 401 707 українців. В окремих повітах нижньоволзьких губерній українці становили помітний відсоток населення (Новоузенський – 17,02 %, Аткарський – 13,43 %, Балашовський – 13,19 %, Камишинський – 15,01 %, Царицинський – 7,88 %, Єнотаївський – 17,98 %, Царівський – 38,18 %, Чорноярський – 40,75 %) [15].

Наприкінці XIX – не початку XX ст. відбувається нова, чергова хвиля переселення українців у нижньоволзький край. Не мало такому переселенню посприяв Державний Селянський Банк. Наявність філії банку в Саратові дозволила селянам переважно Полтавської, Київської, Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній переселитися до Низового Поволжя. На початку XX ст. у результаті столипінської реформи, тільки в Саратовську губернію було переселено майже 27 тис. українців.

Аналізуючи ареал розселення українських переселенців, не важко помітити, що українці розселилися в повітах і волостях, де переважну частину населення становили росіяни й лише 20 % від загальної чисельності переселенців були поселені в межах раніше сформованих українських етномасивів Низового Поволжя. Така ситуація, вважаємо, була не випадковою і переслідувала конкретні державні цілі національного питання в імперії і до українців зокрема. Така думка підтверджується результатами дослідження українського історика Р. Чмелика, який стверджує, що поряд із рішенням проблеми малоземелля і освоєння нових територій уряд вирішував й іншу не менш важливу проблему – розчинення в руському середовищі інших національностей із подальшим поглинанням їхньої культури, позбавлення мови й прискорення асиміляційних процесів серед неруського населення внутрішніх губерній. Як стверджує О. Ковальчук, така політика була спрямована на створення російського ядра на окраїнах імперії, яке через деякий час повинне було стати посередником російської політики в регіоні. Така політика проводилася і стосовно українців, про що свідчать архівні документи, в яких наголошується, що в Україну потрібно заохотити селян-великоросів, які дійсно внесли б у цей край російський дух, значно підняли б у місцевого населення любов до Росії. Місцеве ж, обідніле населення, корисно було б переселяти в інші частини Росії (де вони повинні розчинитися і асимілюватися у великоросійській масі – *I. III.*). Принцип, на основі якого була розроблена така політика, полягає у тому, що українці не здатні для проведення російської національної ідеї [14, 52].

Характерно, що переселенці цієї хвилі, на відміну від попередніх переселенців, були вже більш національно свідомими, бо намагалися підкреслити свою культурну та національну належність. Підтвердженням цього є нові топоніми того часу, що з'явилися на просторах Низового Поволжя. Так, на теренах Низового Поволжя виникли населені пункти з топонімами, які наголошували на національній належності їх мешканців. Ці селища: Таврійське, Полтавка, Києвка, Києво-Полтавське, Нова-Київка, Києво-Миколаївка Чернігівський, Чернігівка, Малоросійський, Катеринов-

ський, Нова-Полтавка; хутори: Полтавські, Роменський, Ново-Полтавський, Таврічеське товариство Чорноморський, Великий Верхньодніпровський та ін. У той час як самоназва “хахли” проникала лише в неофіційну топонімію, навколишнє населення й до наших часів називає українське село Сидори – “Хохляндия”, “Хохлы” тощо.

До початку першого десятиліття ХХ ст. українцями в Низовому Поволжі було створено понад 600 слобід, селищ і хуторів.

На 1917 рік в Низовому Поволжі проживало майже 550 тис. українців [1, С. 31], тобто за останні 20 років, з моменту Першого Всеросійського перепису (1897 р.), українське населення в Низовому Поволжі збільшилося майже на 150 тис. чол. Це означає, що приріст населення природного приросту і міграції збільшився на 37 %.

У 1918 р. при Саратовському губернському виконкомі був створений відділ з справ національностей, у складі якого була сформована й українська секція. Але час існування цієї секції, на відміну від подібних секцій: татарської, мордовської, польської, єврейської, був недовгим, лише три місяці. Уся робота секції зводилася до пролетарської агітації солдат-українців; про місцевих українців ніхто й не згадував, бо, як свідчить робота завідувача секції, евакуйованого одеського більшовика – С. Межлах, він навіть не мав статистики щодо чисельності місцевих українців.

Починаючи з 1920-х років, як результат “нової” національної політики більшовиків, відбулися зміни в культурному житті українського населення Низового Поволжя. Створений командно-адміністративний апарат намагався вирішити національне питання за допомогою вказівок “зверху”. З метою ліквідації зверхності між націями, малоросів стали називати українцями, а великоросів – руськими. Але потрібно зауважити, що в національному питанні, як і в багатьох інших, існував суттєвий розрив між гаслами, що пропонували лідери більшовиків і реальністю, що існувала на місцях.

На початку 1920-х років, у результаті адміністративно-територіальних трансформацій, українські анклавні ввійшли до новоутворених адміністративних районів: Астраханської, Сталінградської, Саратовської областей та Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Німців Поволжя. Таке розшарування призвело до різношвидкісної та різнонаправленої наці-

ональної політики в регіонах, де мешкали українці. Наприклад, саратовські місцеві радянські та партійні функціонери, звітуючи в Москву про кількість національного елемента в губернії, про українців навіть і не згадували» [18, 2]. Трохи кращою була ситуація у Сталінградській губернії. У 1923 років в губернії було відкрито чотири українські школи, російсько-український технікум у станиці Новоанінській.

Радянська хвиля українізації досягла Низового Поволжя тільки наприкінці 1920-х років. При цьому потрібно зауважити, що розпочата українізація серед нижньоволзьких українців активно гальмувалася на місцях. Таку ситуацію місцеві партійні та радянські органи пояснювали негативним відношенням українців до переходу в офіційних установах і школах на свою рідну мову?! [19, 20] І взагалі, місцеві більшовики заявляли: “Українців як нації на Нижній Волзі не існує, а є тільки «хохли», які краще розуміють російську мову” [9, 213]. Але як було насправді, свідчить наведений В. Сергійчуком випадок. Виступаючи на конференції вчителів-українців Республіки Німців Поволжя, одна вчителька Краснокутського кантону заявила: “У нас в кантоні немає ні одної української школи... Та нам і не треба, бо, наприклад, с. Карпенюк так «обрусело», що зовсім не розуміють української мови... Руську розуміють краще...”

Питають – а як же карпенюківці розмовляють поміж собою дома, в сілграді... по руському?

– Ні... по хохляцькому!...

– Це що ж оті хохли, якийсь окремих народ, чи як? І в загалі чи є така національність?

– Ні... то я... неправильно... розмовляють по-українському” [9, 212].

Попри негативні прояви на місцях, усе таки кількість українських шкіл в Низовому Поволжі дещо зросла, але це зростання суттєво не змінило ситуацію щодо вивчення українцями рідної мови. На початку 1930-х років процеси українізації були швидко припинені. Незважаючи на нетривалість українізації, українці Низового Поволжя здебільшого усвідомили свою належність до українського етносу, культурну та історичну спорідненість із українцями материкової України, при цьому нижньоволзькі українці на побуто-

вому рівні продовжували використовувати самоназву – “хахли”.

У 1932–1933 роком процес звернення українізації довершив створений більшовицькою верхівкою штучний голод, що панував у цей час на Поволжі. Як зазначив американський історик Р. Конквест, голод на Волзі лютував “в районах, частково населених росіянами й українцями, але найбільше постраждали німецькі поселення” (маються на увазі кантони Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Німців Поволжя – *І. III.*” [6, 409]. Треба додати, що в АРСР НП були цілі кантони з виключно українським населенням, тому потрібно говорити про значно більші масштаби голодомору серед українського населення Низового Поволжя. До складу районів Саратовської області, що потрапили в щелепи голодомору, були Енгельський, Ровенський, Красноармійський, Дергачівський, Романівський, Федорівський, Аткарський і Самійловський райони, в яких мешкала чимала кількість українців. Історик В. Кондрашин наводить наступний, жаклиивий факт того часу. Серед українських поселень нинішньої Саратовської області найбільший голод був у селах Шумейка Енгельського й Семенівка Федорівського кантонів АРСР НП, у цих поселеннях були навіть випадки людоїдства [5, С. 178]. Голодні роки згубили десятки тисяч українських душ і спустошили їхні домівки.

У 1930–1980-х роках українське життя в Низовому Поволжі проходило в душі інтернаціоналізму та братерської любові між трьома слов'янськими народами. Братня любов зумовлювалася тим, що українці в школі навчалися російською мовою, а українською спілкувалися лише вдома. Нижньоволзькі українці не мали можливості ознайомлюватися з літературною формою рідної мови, яка з часом стала сприйматися як нижча за статусом від російської. Така ситуація залишилася і до сьогодні.

На даний момент національне самовизначення нижньоволзьких українців характеризують події, за якими спостерігав автор статті. У 2006 році, під час святкування Івана Купала, автор побував у колишній українській слободі Самійлівці. На сцені виступали аматорські народні колективи, які співали лише

російські пісні. Але, як тільки співаки йшли за куліси, то починали співати українські пісні. На питання чому вони співають українські пісні й чому вони не виконали їх на сцені, співаки відповідали, що українські пісні для них природні, а не співають, бо “викинули” їх зі сценарію, залишили тільки російські. Інший випадок: почувши, як українською мовою розмовляв гурт самійлівців, автор приєднався до розмови. Через деякий час самійлівці замовкли і попросили щоб ще щось розповів про Україну українською, але їхні запитання вже звучали російською мовою. Коли автор запитав, чому вони не питають на рідній мові, співбесідники відповіли, що вони не знають української, а розмовляють по місцевому, по “хахлячому”. Коли їм відповіли, що їх “хахляча” мова майже не відрізняється від мови, якою розмовляють у східній та південній Україні, співбесідники посміхнулися і зауважили: “Так то воно так, тільки все-таки вона інша, краща”. Відповідь самійлівців майже на сто відсотків збіглася з ідеєю відповіді іншої респондентки, яка була записана на багато років раніше під час етнографічної експедиції українськими селами Волгоградської області: “А язик, детка, шо тут, шо український, сходиться. Тіке український – він круче” [12].

Загалом, незважаючи на помітні процеси асиміляції та русифікації, майже повністю втративши постійні, безпосередні контакти з Батьківщиною, українці Низового Поволжя до цього часу зберегли в мовленні та побуті властиві їм національні риси. Протягом тривалого часу вони дбайливо зберігали свої звичаї, зразки народної творчості, побутові вироби. Нащадки українських переселенців до цього часу активно використовують у побутовому спілкуванні українську мову й визнають себе часткою українського народу.

1. *Бабенко В. Я.* Украинцы Башкирской ССР: проведение малой этнической группы в полиэтнической среде. – Уфа, 1992.

2. *Великороссиянин О.* Украинцы в Саратовской губернии // *Основа*. – 1861. – Вып. IX. – С. 186.

3. *Герасимов А. А.* История саратовского края в XVI–XVIII вв. – Саратов, 1923.

4. *Горизонтов И.* Слобода Самойловка. Три острова тож (балашов уезда)

(этнографический очерк) // *Памятная книжка Саратовской губернии на 1872 г.* – Отдел III. – С. 28–43.

5. *Кондрашин В. В.* Голод 1932–1933 гг. в деревнях Поволжья // *Вопросы истории*. – 1991. – № 6.

6. *Конквест Р.* Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом. – Лондон, 1988.

7. *Наконечный Е. П.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Л., 2004.

8. *Север'янова О.* З історії автохтонного українського населення Низового Надволжя // *Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України на діаспори* – Ніжин, 2005 – С. 19–24.

9. *Сергійчук В.* “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–32 рр. – К., 2000.

10. Слобода Покровская // *Самарские губернские ведомости. Часть неофициальная*. – 1855. 23 июля.

11. Слобода Покровская // *Самарские епархиальные ведомости*. – 1870. № 1.

12. *Супрун В. И.* Украинские говоры в России: проблемы их изучения. <http://ukrvolga.seun.ru/science/govori.html>

13. *Украинцы*. – М., 2000.

14. *Чмелик Р. П.* Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Л., 1999.

15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. (Астраханская, Самарская, Саратовская губернии).

16. <http://perepis2002.ru/index.html?id=39>. – сайт – Всероссийский перепис населения 2002 року.

17. http://perepis2002.ru/ct/doc/ТОМ_04_03.xls. – сайт – Всероссийский перепис населения 2002 року.

18. Державний архів Саратовської області. – Фонд Р-521. – Оп. 1. Д. 1056.

19. Державний архів Саратовської області. – Фонд Р-521. – Оп. 1. Д. 2090.